

צורכי סטודנטים ערבים במכללה להוראה ומידת קליטתם בה

מרי תותרי*

השכלה גבוהה נחשבת לאחד האמצעים החשובים לניעות חברתית-כלכלית בחברות מודרניות (שגיא ואחרים, 2002). חוקרים רבים טוענים שבני המיעוט מייחסים חשיבות יתרה לרכישת השכלה גבוהה, יותר מאשר בני הרוב מפני שהם רואים בה מנוף לשיפור מצבם הכלכלי, החינוכי והפוליטי בחברה (Astin et al. 1991). טהיר (1985) טוען שהשכלה גבוהה הפכה לאחד הכלים המרכזיים עבור האוכלוסייה הערבית בישראל בעקבות השינויים הכלכליים, הפוליטיים וחברתיים שהתרחשו מאז קום המדינה. מרעי (1978) מוסיף, שהשכלה גבוהה הפכה ליותר פופולארית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בהיותה כלי למוביליות חברתית של הפרט וכלי להגשמת היעדים החברתיים והפוליטיים של הקבוצה כולה. ההשכלה נתפסה כדרך לפצות על האדמה והרכוש שהופקעו ואבדו, בעיקר בתקופת הממשל הצבאי. מאז קום המדינה חלה עלייה משמעותית ברמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית. עם זאת, יש עדיין פערים בין האוכלוסייה הערבית והיהודית בממוצע הציונים בבחינות הבגרות, במדדי חינוך נוספים ובתשתיות של שתי מערכות החינוך (אבו-עסבה, 2005). מאז אמצע שנות התשעים נרשמה עלייה כמותית במספר הסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה, במיוחד במכללות האקדמיות. עם זאת, שיעורם עדיין נמוך מאוד בהשוואה למשקלם היחסי באוכלוסייה.¹ שיעורם נמוך במיוחד בתארים המתקדמים. בשנת הלימודים 2004-5 הגיע שיעור הסטודנטים הערבים הלומדים לתואר ראשון באוניברסיטאות ל-9.8%, לתואר שני 5% ולתואר שלישי 2.8%.

מחקרים עקביים מצביעים על כך שהסטודנטים הערבים נתקלים בקשיי הסתגלות רבים באוניברסיטאות ובמכללות, בהשוואה לסטודנטים יהודים. מחקר זה נועד לבחון את מידת ההצלחה בקליטתם ומעורבותם של סטודנטים ערבים במכללה האקדמית לחינוך אורנים. כמו כן נועד לאתר את צורכיהם בשילוב מוצלח יותר בעתיד וציפיותיהם מהמכללה בנדון.

במחקר השתתפו 188 סטודנטים, מרביתם נשים. חלק גדול מהמשיבים לומדים לתואר ראשון ומיעוטם לומדים לתואר שני. הגיל הממוצע של הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון היה נמוך מזה של הלומדים לתואר שני. רוב הסטודנטים הלומדים לתואר שני נשואים, עובדים ומפרנסים את משפחותיהם, בעוד רוב הלומדים לתואר ראשון הם רווקים, אינם עובדים ותלויים בהוריהם למימון לימודיהם. כפי שנמצא במחקרים קודמים, הסטודנט הערבי זוכה לתמיכה רחבה יותר במימון שכר הלימודים ממשפחתו עמה הוא מתגורר, למרות שהכנסת הורי הסטודנט היהודי כפולה מהכנסות ההורים של הסטודנט הערבי. רוב הסטודנטים היהודים מפרנסים את עצמם, משלמים את מרבית שכר הלימוד בעצמם וכן משלמים שכר דירה (סואן ודודוביץ, 2003).

חלק גדול מהמשיבים ציינו שרמת ההוראה הטובה ושמה הטוב של המכללה היו הסיבות הראשיות לבחירתם ללמוד במכללת אורנים. רק חלק קטן ציינו שפרסום באמצעי התקשורת הייתה הסיבה הראשית. על אף שרוב הסטודנטים לא קיבלו הכוונה בבחירת החוגים בהם הם לומדים (לא במהלך לימודיהם בתיכון ולא במכללה בעת ההרשמה), מרביתם ציינו שהם מרוצים מבחירת חוגי הלימודים.

*ד"ר מרי תותרי, ראש החוג לאזרחות, מכללת אורנים, דוא"ל: totrym1@yahoo.com

¹ שיעור הערבים עומד על 16% מכלל אזרחי המדינה. הנתון לא כולל את הפלסטינים במזרח ירושלים, הדרוזים בגולן, אנשי צד"ל והמשת"פים הפלסטינים החיים בישראל. מנאע, ע' (עורך) החברה הערבית בישראל (2), מכון ון ליר בירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמוד 13.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שרוב הסטודנטים הערבים במכללת אורנים נתקלים בבעיות המקשות עליהם להסתגל בה מבחינה אקדמית וחברתית. בעיות אלה קיימות בעיקר בתחום הלימודי והחברתי-תרבותי. הם גם נתקלים בקשיים כלכליים המכבידים על תהליך הסתגלותם. רוב הסטודנטים דווחו על היותם מופלים בקבלת מלגות. מלגות לסטודנטים הערבים היא בעיה ארצית. ישנן קרנות מלגות מקומיות מעטות המיועדות לסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה הגבוהה בישראל. כמו כן, הסטודנטים הערבים בדרך כלל אינם נכללים בתוכניות סיוע מיוחדות המיועדות לקדם אוכלוסיות חלשות. על כן הם נאלצים להתמודד עם הבעיה הכלכלית ללא תמיכה מאורגנת, דבר הפוגע בהישגיהם הלימודיים ומגביר בקרבם את שיעור הנשירה (אלחאגי, 2001). חלק גדול מהמשיבים הלומדים לתואר ראשון קיבלו מלגות בעוד שחלק גדול מהמשיבים הלומדים לתואר שני לא קיבלו מלגה כלשהי. עם זאת, רוב הסטודנטים לתואר ראשון תלויים כלכלית במשפחותיהם.

שנת הלימודים הראשונה בעייתית במיוחד עבור מרבית הסטודנטים הערבים. שפת ההוראה במכללה היא עברית, ועל כן, רובם דווחו שקשיי השפה השפיעו במידה רבה על הישגיהם בשנת הלימודים הראשונה. יש לציין שרוב המשיבים גרים ביישובים ערבים ורק חלק קטן מתגוררים בערים מעורבות בהן מתאפשר מגע עם האוכלוסייה היהודית וטיפול הידע של השפה העברית. רוב הסטודנטים דווחו על קושי רב לעמוד בעומס המטלות של הלימודים האקדמיים. מחצית מן הסטודנטים דווחו על קושי להכין פרט בעל-פה ולכתוב עבודה אקדמית. חלק גדול מהסטודנטים דווחו על קשיים להתמודד עם קריאת מאמרים בשפה האנגלית, להתכונן לבחינה, לקרוא ולהבין טקסט בעברית ולהבין מילים לועזיות. עם זאת, חלקם רוכשים את המיומנויות הנדרשות במהלך השנה הראשונה וחלקם אינם מצליחים להתגבר על הקשיים האלה במשך לימודיהם. היו הבדלים משמעותיים בין סטודנטים לתואר ראשון לבין סטודנטים לתואר שני שחו אותה חוויה כשהם למדו לקראת התואר הראשון.

רוב הסטודנטים הם בוגרי בתי ספר ערביים (ממלכתיים ופרטיים) ורק בודדים הם בוגרי בתי ספר יהודיים. רק מקצת המשיבים ציינו שהלימודים התיכוניים הכשירו אותם במיומנויות הנדרשות ללימודים אקדמיים. זהו כישלון משמעותי של בתי הספר התיכוניים הערביים (ממלכתיים ופרטיים כאחד) האמורים להכשיר את תלמידיהם ללימודים אקדמיים. בשנים האחרונות ישנה תחרות בין בתי הספר הערביים להשגת תעודת בגרות שלמה כיעד מרכזי, מבלי להדגיש את איכותה ומבלי להכשיר את תלמידיהם במיומנויות הנדרשות ללימודים האקדמיים. על כן רוב הנחקרים סבורים שהסטודנטים הערבים נאלצים להשקיע יותר מאמץ בלימודיהם מעמיתיהם היהודים (מוצטפא, 2007). בבדיקת הקשר בין סוג בית הספר פרטי/ממלכתי, או יהודי/ערבי, לבין הקניית מיומנויות הנדרשות ללימודים האקדמיים, לא נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין בתי הספר הערביים (פרטי או ממלכתי). הבדלים משמעותיים נמצאו בין בוגרי בתי ספר ערביים (ממלכתי ופרטי כאחד) לבין בוגרי בתי ספר יהודים (ממלכתי ופרטי כאחד). בעוד רוב בוגרי בתי הספר היהודים דווחו שהם קיבלו את המיומנויות הנדרשות במהלך לימודיהם התיכוניים, רוב בוגרי בתי הספר הערבים דווחו שלא קיבלו מיומנויות אלה. עם זאת, לא ניתן להסיק מנתונים אלה על כל אוכלוסיית הלומדים בבתי ספר ערבים ויהודים, היות ושיעור בוגרי בתי הספר היהודיים במחקר הנוכחי הוא 5% בלבד.

על אף הקשיים הרבים בהם נתקלים רוב הסטודנטים הערבים, רובם אינם פונים למערכי הסיוע הקיימים במכללה אשר אמורים לסייע להם להתמודד עם קשיים אלה. השירות היחיד אליו פונים חלקם, יחסית לשאר מערכי השירות הקיימים, הוא המרכז שנותן הדרכה וייעוץ בכתיבת עבודות עיוניות וביצוע מטלות אקדמיות אחרות. חלק גדול מהסטודנטים אינם יודעים על קיום מערכי סיוע במכללה ולכן אינם פונים לאף גורם בתוך המכללה. חלקם מנסים להתמודד עם המצוקה ולהתגבר עליה בכוחות עצמם, או מחפשים תמיכה בקרב בני משפחה וחברים מחוץ לאורנים. היו שנעזרו בעמיתיהם הערבים במכללה שחו את

החוויה הטראומטית של השנה הראשונה. אחרים ציינו שהם פונים ישירות למרצה בקורס, או למדריכות הפדגוגיות ויש הפונים לראשי החוגים. היו שצינו לטובה את תמיכת ראשי החוגים ורכזות החוגים בעת שפנו.

אמנם, כמחצית מהמשיבים הלומדים לתואר ראשון השתתפו במכינה המיועדת לסטודנטים ערבים, אולם חלק גדול מהמשיבים אינם מסכימים כי יש לחייב את הסטודנטים הערבים להשתתף במכינה כתנאי להצלחה בלימודים. מכינה זו אמורה לצייד את הסטודנטים הערבים בכלים בסיסיים שהם אמורים היו לקבל במשך לימודיהם התיכוניים כדי להתמודד עם הדרישות האקדמיות.

הבעיות המשמעותיות יותר בהן נתקלים הסטודנטים הערבים קשורות לתחום החברתי-תרבותי. תחושת זרות ואי-שייכות מלווה חלק גדול מהסטודנטים הערבים במכללה ובשאר המוסדות להשכלה גבוהה בישראל (אלחאג', 2001). תחושה זו היא חלק מהתחושה הכללית של הערבים אזרחי המדינה בתברה הישראלית. תחושת הזרות לא נעלמה גם כעבור שישה עשורים להקמת המדינה. היא אף הולכת ומתחזקת מאז השבר במערכת היחסים בין המיעוט הערבי לבין הממסד והרוב היהודי באוקטובר 2000 (מנאע, 2008). רוב המשיבים דיווחו על רצון ועניין להכיר סטודנטים יהודים, למרות שרובם מרגישים שהסטודנטים היהודים אינם מעוניינים להכירם ולטפח עימם מערכת יחסים. מחקרים רבים מראים תמונה עקבית בה לערבים יש יותר עניין, צורך וכדאיות במפגש עם ה'אחר', מאשר ליהודים (בוימל ואחרים, 2008). המחקרים שבדקים את עמדות הציבור היהודי כלפי האזרחים הערבים² מציגים תמונה עגומה ההולכת ומחמירה במשך הזמן. במחקר שפורסם לאחרונה (סמוחה, 2007) כשליש מהנחקרים היהודים הביעו אי נכונות שיהיו להם חברים ערבים, שליש נוסף תמכו בשלילת זכות הבחירה של הערבים לכנסת ו-37% מהנחקרים חושבים שישראל צריכה לעודד ערבים לעזוב את הארץ. המחקרים מראים שהמגמה הכללית שהולכת ומתחזקת בקרב הציבור היהודי, היא דחייה של הערבים אזרחי המדינה ואנטגוניזם כלפיהם. לרוב הסטודנטים הערבים חשוב להתקבל על ידי הסטודנטים היהודים יותר מאשר להתקבל בקרב עמיתיהם הערבים. רובם ציינו שחשוב להם להתקבל על ידי הסטודנטים היהודים כעמיתים שווים ולהרגיש שייכות למכללה. עם זאת, רק חלק קטן סבורים שסטודנטים יהודים וערבים במכללה מתיידדים זה עם זה. אמנם יש רצון בקרב מרבית הסטודנטים הערבים להתקבל ולטפח מערכת יחסים ידידותית עם עמיתיהם היהודים, אולם בפועל רק חלק קטן מצליחים לקיים מערכת יחסים שבה הם חולקים את קשייהם עם סטודנטים יהודים. עבור חלק גדול מהסטודנטים המפגש במכללת אורנים הוא מפגש נדיר שניתן לנצל אותו לטיפוח מערכת יחסים אישית בין סטודנטים יהודים וערבים, אבל רובם לא עושים כן. רוב הפעילות שבין הסטודנטים היהודים ובין הערבים אינה מתבססת על יחסים בין-אישיים אלא נובעות יותר מהלימודים המשותפים. עוד עולה שהסטודנטים הערבים מעורבים יותר מהסטודנטים היהודים בפעילויות משותפות, בתוך ומחוץ לאורנים (בוימל ואחרים, 2008). ההבדלים בשיעור ההשתתפות של הערבים לעומת היהודים בחלק מהפעילויות המשותפות הוא פי שניים ואף יותר.³

רוב הסטודנטים שהשתתפו במחקר הנוכחי, אינם מגישים עבודות במשותף עם סטודנטים יהודים. רוב הסטודנטים היהודים והערבים מבלים בנפרד את זמן הפנאי שלהם. סטודנטים לתואר ראשון משתתפים בפעילויות עם סטודנטים יהודים יותר מאשר סטודנטים לתואר שני. מערכת היחסים (בין סטודנטים יהודים וערבים) של הגרים במעונות טובה יותר משל אלה שאינם גרים במעונות. חלק גדול מהמשיבים ציינו שלא חשו בקיפוח סטודנטים ערבים מצד המרצים, אבל אחרים טענו שישנה אפליה נגד הסטודנטים הערבים המתבטאת בבדיקה מחמירה של המבחנים בהשוואה לבדיקת מבחנים של

² המחקרים של סמוחה "מדד יחסי יהודים וערבים" החלו ב-1985 והמחקר האחרון היה ב-2007.

³ כמו למשל השתתפות בחגיגה משפחתית עם ה"אחר" (9% בקרב הסטודנטים היהודים לעומת 24% בקרב הסטודנטים הערבים).

סטודנטים יהודים, וגם ביחס שונה של המרצים. רק חלק קטן מהסטודנטים, שסברו שהמרצים אינם מפלים, ציינו שהמרצים משתדלים לעזור לסטודנטים הערבים. כלומר, רוב המשיבים לא מרגישים שהמרצים (שרובם ככולם יהודים) מפלים בכוונה את הסטודנטים הערבים, אבל היו רוצים שהמרצים יתחשבו בקשייהם בשפה העברית ובנקודת הזינוק החלשה שלהם, כדי שיוכלו להשתלב טוב יותר בחיי המכללה. כמחצית מהמשיבים סבורים שהסטודנטים הערבים אינם מקבלים יחס שווה מאגודת הסטודנטים. רובם אינם רואים בה כתובת שאפשר לפנות אליה בעת מצוקה.

חלק מהסטודנטים התלוננו על יחס גזעני כלפיהם מצד הסטודנטים היהודים. רובם לא חשו שווים לסטודנטים היהודים. הם אינם תופסים את עצמם כחלק לגיטימי ואינטגרלי במכללה. רובם מרגישים שהנהלת המכללה מתייחסת אל הסטודנטים הערבים כנחותים מסטודנטים יהודים. היו שהתלוננו על יחס מפלה נגדם (ואפילו גזעני) מצד הנהלת המכללה. חלק גדול מהמשיבים חשים מנודים ומצויים בשוליים, תחושה זו מסבירה אולי, את נטיית מרביתם להסתגר אתנית, במקום לנסות להשתתף בפעילויות המיועדות לסייע להם להשתלב בחיי המכללה. הסטודנטים הערבים במכללה, כך דיווחו רוב המשיבים, חוששים להביע את דעותיהם, בעוד שלעמיתיהם היהודים אין חשש כזה. תפיסת מעמדן של שתי הקבוצות (הסטודנטים היהודים והערבים) שונה באופן מהותי. היהודים נתפסים ומתנהגים כ'אדוני הארץ', בעוד שהערבים נתפסים ומתנהגים כ'דיירי משנה'. הסטודנטים היהודים הם המשתתפים בדיונים בכיתה, בעוד שהסטודנטים הערבים צופים מהצד על הדינאמיקה שמתפתחת בין הסטודנטים היהודים והמרצים בכיתה. חלק מזה נובע מקשיי ההתבטאות בעברית, עליה דיווחו רוב המשיבים. הסבר חלקי לכך הוא חששו של המיעוט להביע את דעתו במכללה שאינו מרגיש בה שווה עם היהודים.

רוב הסטודנטים חושבים שאין התחשבות ברגשותיהם הדתיים של הסטודנטים הערבים, וסבורים שעל המכללה להתחשב בחגיגה של הסטודנטים הערבים, כך שלא יהיו לימודים או בחינות בחגים אלה. על אף הביקורת שנשמעה, רוב המשיבים ציינו שהם התאקלמו באופן סביר במכללה. התשובות לשאלה זו נראות, לכאורה, מנוגדות לחלק מהתשובות על השאלות הקודמות שהעידו על תחושת ניכור ואי השתלבות במכללה של הסטודנטים הערבים. תשובות אלה מעידות על כך שחלק גדול מהמשיבים מפנימים ומקבלים את מעמדם הנחות בתוך המכללה. מבחינת רובם, עצם הישרדותם במכללה נתפסת כהתאקלמות מבחינה חברתית ולימודית, למרות שאינם נתפסים כשווים בין שווים, אינם מרגישים שייכות וחוששים להביע את דעותיהם.

לא ניתן לנתק את מכללת אורנים מהחברה הישראלית ומהתהליכים העוברים עליה בשנים האחרונות. עד היום סובלת האוכלוסייה הערבית מתת-ייצוג כמעט בכל מדדי ההישגים, הפיתוח והרווחה, ומייצוג-יתר בכל מדדי העוני, המצוקה ותת-פיתוח (מנאע, 2008). ועדת אור שהוקמה בעקבות אירועי אוקטובר 2000, קבעה שהמדינה נכשלה במימוש השוויון בין אזרחי המדינה, יהודים וערבים. בעקבות פרסום מסקנות הוועדה נשמעו התחייבויות ממשלתיות לשינוי המצב אך בפועל כמעט שלא ננקטו צעדים לשינוי המצב. כתוצאה מכך, גוברת מאז בקרב האוכלוסייה הערבית, הרגשה של חוסר אמון כלפי מוסדות המדינה, הרגשת תסכול וניכור והסתגרות אתנית-לאומית.⁴

הסטודנטים שהשתתפו במחקר הציעו שורת הצעות שבכוון לסייע לסטודנטים הערבים להשתלב טוב יותר במכללה. הם ציינו שהסטודנטים הערבים באים מרקע שונה מהסטודנטים היהודים, לרוב ללא ידע מוקדם על התנהלות החיים האקדמיים וללא המיומנויות הנדרשות להתמודדות עם הלימודים. הם הציעו שהמכללה תדאג לקיים הדרכה ייחודית לסטודנטים הערבים, עוד לפני כניסתם ללימודים, או במהלך שנת הלימודים הראשונה. הדרכה זו תקנה להם ידע מוקדם על החיים האקדמיים, אודות הזכויות והחובות של

⁴ נכתב רבות בעיתונות, בסקרים (כמו הסקרים של סמוחה על מדד היחסים בין יהודים וערבים) ובדוחות שונים המעידים על הניכור והריחוק בין שתי הקבוצות.

הסטודנטים, ועל תפקיד אגודת הסטודנטים ומטרותיה. הם הציעו שהמרצים יתחשבו בקשייהם בשפה העברית ויתנו להם הקלות כדי לסייע בידם להסתגל; היו שביקשו אפליה מתקנת לנוכח האפליה הקיימת היום מצד חלק מהמרצים. הם בקשו שהמרצים והממסד ינהגו בשוויון כלפי הסטודנטים, יהודים וערבים. הם אף הציעו שהנהלת המכללה תארגן מסיבות ואירועים משותפים; שהמכללה תקיים קורסים משותפים על התרבות והמסורת של ה'אחר', שיאפשרו ניהול דיונים ופעילויות משותפות של סטודנטים ערבים ויהודים. הם הציעו שהסטודנטים היהודים יתייחסו אל הסטודנטים הערבים בצורה טובה יותר על מנת ליצור אווירה טובה שתסייע להשתלבות טובה יותר במכללה.

הסטודנטים העלו דרישה מהמכללה שתעסיק ערבים בכל מחלקותיה, במיוחד במחלקת ההרשמה⁵ ותמנה נציג ערבי לאגודת הסטודנטים. עוד הציעו שהמכללה תקים ועד או תעסיק נושא משרה שיהיה אחראי על טיפול בצורכי הסטודנטים הערביים, במיוחד בשנת לימודיהם הראשונה.

הצעות אלה, לדעת הסטודנטים, אמורות לסייע להם להשתלב טוב יותר במכללה מבחינה אקדמית ומבחינה חברתית. השתלבות מוצלחת יותר אמורה לשפר את הישגיהם האקדמיים במכללה, תפחית את תחושת הזרות והניכור ותגביר את תחושת השייכות הן במכללה והן בחברה הישראלית בכלל. סטודנטים אשר יחושו פחות מנוכרים ויותר שייכים יהיו מורים טובים יותר בעתיד.

ביבליוגרפיה

אבו-עסבה, ח' (2005). "מערכת החינוך הערבית בישראל: התפתחות ותמונת מצב עכשווית" ע' חידר (עורך), ספר החברה הערבית: אוכלוסייה, חברה וכלכלה (1), ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

בוימל, י', זאבי, ע' ותותרי, מ' (2009). *מה לומדים סטודנטים יהודים וערבים אלה מאלה?* טבעון: מכללת אורנים. מוצטפא, מ' (2007). "תמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון". בתוך עראר, ח' וחאגי' יחיא, ק' (עורכים) האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות. תל אביב: הוצאת רמות-אוניברסיטת תל אביב.

מנאע, ע' (2008). *ספר החברה הערבית בישראל (2): אוכלוסייה, חברה, כלכלה*. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

סואן, ד' ודודוביץ', נ' (2003). *חלון הזדמנויות בשומרון: פרופיל תלמידי שנה א' במכללה האקדמית יהודה ושומרון*. אריאל: המכללה האקדמית יו"ש ומרכז מו"פ אזורי השומרון והבקעה.

סמוחה, ס' (2007). *מדד יחסי יהודים ערבים בישראל-2007*. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

<http://ofakim.org.il/zope/home/he/1212310749/samocho>

פלא, ר' ורסלאן ש' (2003). *הערכת הכשרת מורים בני המיעוטים במכללת אורנים: מודל רב-תרבותי או אחיד*. טבעון: מכללת אורנים.

שגיא, ש' שטיינברג, ש' ופחיראלדין, מ' (2002). האני האישי והאני הקולקטיבי במפגש בין קבוצתי של יהודים וערבים: דיון בשתי אסטרטגיות התערבות. *מגמות*, כרך מ"א מס' 4.

Astin, A.W., Trevino, J.G. & Winaard, T.L. (1991). *The UCLA Campus Climate foe Diversity*. Los Angeles, CA, Higher Education Research Insitute.

Mari, S. (1978). *Arab Education in Israel*. Syracuse, N. Y.: Syracuse University Press.

Tahir, J. (1985). "An Assessment of Palestinian Human Resources: Higher Education and manpower". *Journal of Palestine Studies*. 14 (53): 32-53.

⁵ במנהל התלמידים והמזכירות של הפקולטות, בספרייה, בהדרכה, בהוראה ובאגודת הסטודנטים.